

СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА ДИСКУРСУ

УДК 811.133.1'42

ДИСКУРСИВНІ ПІДХОДИ
У ФРАНЦУЗЬКІЙ ГУМАНІТАРНІЙ СВІДОМОСТІ*В.Г. Пасинок, докт. пед. наук (Харків)*

Стаття спирається на постулати провідних французьких лінгвістів з проблеми теорії дискурсу. В ній розглядаються особливості дискурсу з точки зору історико-епістемологічного підходу. В роботі надається концептуальний аналіз та опис теоретичних побудов та дослідницьких методів французьких учених стосовно дискурс-аналізу.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, дискурсивні компетенції, історико-епістемологічний підхід.

Пасынок В.Г. Дискурсивные подходы во французском гуманитарном сознании. Статья основывается на постулатах ведущих французских лингвистов по проблеме теории дискурса. В ней рассматриваются особенности дискурса с точки зрения историко-эпистемологического подхода. В работе представлен концептуальный анализ и дано описание теоретических построений и исследовательских методов французских учёных с точки зрения дискурс-анализа.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, дискурсивные компетенции, историко-эпистемологический подход.

Pasynok V.G. Discourse approaches in French humanitarian reflection. The article is underpinned with the postulates of leading French linguists concerning the problem of theory of discourse. It considers the discursive features in terms of historic and epistemology approach. The paper presents a conceptual analysis and description of theoretical constructs and research methods of French scientists in terms of discourse-analysis.

Key words: discourse, discourse-analysis, discursive competence, historic and epistemology approach.

Актуальність статті зумовлено аналізом дискурсу у французькій національній свідомості, у розгляді концепції розвитку дискурсу в діяхронічному аспекті скрізь призму досліджень провідних французьких лінгвістів [див. 15–25]. Об'єктом є мовознавчі розвідки праць визначних філософів і лінгвістів Франції. За час свого існування французька школа аналізу дискурсу сприяла розвитку філологічних наук, мовленнєвої діяльності, впливала на розвиток ідей самобуття та піднесенню інноваційних процесів у культурі.

Історико-епістемологічний підхід до аналізу французької дискурсології базується на постулованій системі координат, яка включає актуалізацію проблем загальнолінгвістичного характеру, виділення домінуючої наукової парадигми, інтелек-

туальної бази, яка склалася у рамках вивчаємої лінгвістичної традиції, а також концептуальний аналіз та опис теоретичних побудов та дослідницьких методів конкретних учених. Розробка концептуально-епістемологічної моделі аналізу дискурсу є внеском у методологію наукової інтерпретації комунікативно-орієнтованих лінгвістичних теорій [5, с. 235]. Історія французького дискурсу визначається теоретичними досягненнями національної філософії, психології та соціології. Основною рисою французького дискурсу є його різноманітність. На відміну від інших країн Європи, Франція підтверджує відомий афоризм, що «скільки лінгвістів, стільки лінгвістик».

У французькій науковій думці поняття «дискурс» використовується як позначення методично-дис-

циплінованого мовлення або вираження за певною тематикою (див. Р. Декарт *'Discours de la Methode'* (1637), Г. Лейбніц *'Discours de Metaphysique'* (1686), Ж.-Ж. Руссо *'Discours sur les sciences et les arts'* (1750)). Ці значення терміну «дискурс» були актуалізовані в структуралістській теорії *'Linguistique de discours'* (Ф. де Сосюр). У 20 ст. дискурс-аналіз знайшов використання у психоаналізі (Ж. Лакан), історико-генеалогічному (М. Фуко) і семиотично-деконструктивістському дослідженнях (Ж. Дерріда, П. де Ман, Ж.-Ф. Ліотар). Особливий вплив він мав на літературу, соціологію та феміністські теорії.

Основною для раннього періоду Середньовіччя стала модель контактної безпосередньої комунікації, яка є синкретично поліфункціональною з домінантами колективної відповідальності за повідомлення в форматі його індивідуального висловлювання. Паралельно з нею розвиваються й поступово витісняють її в пізньому Середньовіччі та в добу Відродження інші моделі, передусім такі, які засновуються на все більшій жанрово-дискурсивній спеціалізації функцій, на диференціації аудиторії, типі повідомлення, часово-просторових координат, на посиленні авторської відповідальності. Водночас первісна модель переосмислюється в лінгвопоетичній перспективі і валоризується як естетичний феномен, жанрова структура, складова художнього образу [6, с. 23–29].

Можливість прослідкувати за еволюцією думки, яка існувала у Франції 18 ст. у теорії мови та нових поглядах на французьку мову, викладених у філософських трактатах, граматиках та мемуарах, приводить до вирішення широкого кола завдань, які є частиною загальної теорії знань про мову. Об'єктом є мовленнєві пошуки в трудах філософів Французької просвіти – Е.Б. де Кондрільяке, П. Ж.-Ж. Кабаніста, Ж.-О. Ламетрі, французьких граматистів 18 ст. К. Бюфьє, П. Ресто, Дю Марсе [25, с. 129–132]. В епоху Відродження, зазначає П. Рікер, дискурс стає цілком гарно побудованим мовленням, шляхом, який веде від «*inventio*» через «*disposition*» та «*elocution*» до «*inmemoria*» та «*pronunciatio*» [24, с. 256–263], тобто це метод, який за допомогою досконалого способу вираження артикулює засоби розуму та викриває істини із сутності предмету [2]. Одночасно відбувається певна догматизація самого дискурсу. «Дискурсивним» стало називатися таке

систематичне, методичне, а, особливо, понятійне мислення, яке є послідовним, частинами представляє єдине ціле і робить його упізнавальним [7, с. 101].

У 18 ст. французька школа аналізу дискурсу пов'язується зі школою «Анналів», що була бунтом проти утверджених уявлень в історіографії про безумовний пріоритет письмових, зокрема архівних документів, які надавали перевагу «історії подій»: подій військових, політичних, економічних, дипломатичних тощо. Л. Февр та М. Блок намагалися переконати істориків надати перевагу не академічній історії, що являла собою «науку ножиць та клею», і яка вивчала лише тексти, блискучі доповіді та дисертації, а звернути увагу на проблеми сучасності, брати до уваги здобутки людей з минулого, тим самим відроджуючи життя цих людей у всій його повноті – їх звички відчувати, мислити, їх повсякденне життя [9, с. 136–138]. Використовуючи знання та дані з різних наук, Л. Февр та М. Блок намагалися відтворити не окремі сторони дійсності, а цілісні уявлення людей про життя – «з плоті та крові». Щодо відтворення цілісності Л. Февр писав: «Людину можна притягнути до справи за що завгодно – за руку, за ногу, і навіть за волосся, але лише ми почнемо тягнути, ми обов'язково витягнемо людину повністю, бо її не можна розділити на частини – вона загине» [20, с. 122]. Ідеї школи «Анналів» являли собою опозицію до ідей позитивістські-орієнтованої історичної школи [14, с. 115–121]. Традиційно позитивістські-орієнтована школа насамперед брала за об'єкт вивчення діяльності великих людей, опис історичних подій та політичних змін і досліджувала всі ці компоненти окремо, ставила у центр свого дослідження цілісність та глибинні приховані сенси, що вкрай відрізняло цю школу від традиційної позитивістські-орієнтованої школи. Такий підхід вимагав звернення до відповідних наук: етнології, соціології, географії та лінгвістики для комплексного дослідження текстів [18, с. 110–115]. Таким чином, школа «Анналів» стала новою історичною наукою, яка сама формувала об'єкт дослідження та визначала методи, що були використані під час дослідження, конструюючи діалог з минулим, не займаючись пошуком окремих фактів.

У Франції появу аналізу дискурсу як наукової дисципліни асоціюють з виходом у 1969 році спеці-

ального номеру журналу “Langages”, в якому був розділ “L’analyse du discours”. У 70-80 роки ХХ ст. дослідження французької школи аналізу дискурсу пов’язані з аналізом письмових політичних текстів монологічного характеру [17, с. 196–204]. На думку К. Детрі, П. Сібло та Б. Верін, у рамках цієї школи слід говорити скоріше про «аналізи дискурсів» у множині (саме такий заголовок пропонується у журналі, де розширюється спектр досліджень з появою робіт з усного та діалогічного типів дискурсу, застосовується прагматичний підхід при аналізі взаємодії партнерів по комунікації) [15, с. 3–18]. Д. Менгено розширює поле використання терміну «дискурс». Це не тільки вираз-процес, який розглядається в інтерактивному аспекті як об’єкт вивчення в теоріях мовлення та прагматики, але і як система умов, які детермінують породження безкінечної кількості виразів з певної соціальної або ідеологічної позиції, а також як еквівалент тексту – письмового виразу, який фіксує історичні, соціальні та інтелектуальні правила [20, с. 153–156].

Школа аналізу дискурсу Мішеля Пеше стала початком подальшого більш фундаментального дослідження текстів та смислів, прихованих в них. Ідеологічний підхід до аналізу дискурсу характеризують роботи М. Пеше та його послідовників. У цих роботах дискурс є детерміновано ідеологічною формацією, де суб’єкт виразу зникає, але в той же час відбувається його становлення в залежності з ідеологією соціуму, до якого він належить.

П. Серіо у статті «Аналіз дискурсу в французькій школі» характеризує думки Мішеля Пеше як «процес формування теорії дискурсу, яка стане теорією виявлення ефектів значення, що буде пов’язана з теорією ідеології та з теорією несвідомого» [11, с. 70–71]. Дискурс визначається як поняття, яке не можна порівнювати ні з мовленням, ні з текстом; воно стає зовсім незалежним поняттям, яке не можна пов’язати з вузькою комунікативною концепцією мови. М. Пеше вперше звертається до робіт Ф. де Соссюра, який брав за основу ідею симетрії дихотомії мова/мовлення [19, с. 215–223]. Він уводить нове уявлення про мову – мова як система, яку називає «сосюрівським переломом» [22, с. 123–128]. Тобто Мішель Пеше уявляє дискурс як «нове формування сосюрівського мовлення, звільненого від суб’єктивних імплікацій» [там

само, с. 130–131], звертаючи увагу на те, що завжди потрібно притримуватися точки перетину з мовою (в сосюрівському розумінні). Таким чином, нове уявлення М. Пеше про дискурс не стало опозицією до сосюрівської дихотомії мова/мовлення, а навпаки розвивало та доповнювало її.

У цей час були введені три основні поняття щодо аналізу дискурсу – преконострукт, інтердискурс та інтрадискурс. Преконострукт визначає місце мови в теорії дискурсивних практик для фіксації феномену дискретного акта уявлення того чи іншого дискурсу в іншому дискурсі, та згідно П. Серіо преконострукт являє собою «просте висловлення, яке було взято із попередніх дискурсів або було надано ними» [11, с. 145–146]. Інтердискурс – це дискурсивний та ідеологічний простір, в якому існують дискурсивні формації з їх відношеннями протиріч, залежності один від одного чи незалежності. Поняття інтердискурсу було тісно пов’язане з «ефектом Мюнхаузена», проаналізованого Мішелем Пеше: небезпеку дослідження «суб’єкта дискурсу в якості джерела суб’єкту дискурсу» [22, с. 78–80], чим і пояснюється кругова рефлексія, яка пов’язувалася з абстрактністю. Значення та суб’єкт дискурсу не є фіксованими даними, вони створюються в історії, тому вони є детермінованими – з цього і випливає поняття «інтердискурс» [21, с. 102–122]. Під інтрадискурсом розуміється «функціонування дискурсу по відношенню до нього самого (те, що я кажу тепер, по відношенню до того, що я казав раніше і до того, що я скажу потім [4, с. 239]. Таким чином, Мішель Пеше стверджував, що дискурс утворюється із дискурсивного завжди існувавшого. Насправді, М. Пеше не створював школи, він лише створив аналіз нової дисципліни у Франції та поширив його на інші країни.

Дослідження П. Серіо з аналізу дискурсу отримало своє відображення в книгах “Analyse du discours politique sovietique”, а також у «Квадратура смисла». П. Серіо виділяє вісім значень терміну «дискурс»: 1) еквівалент поняття «мовлення»; 2) одиниця, що за розмірами перевищує фразу; 3) вплив висловлювання на його одержувача з урахуванням ситуації висловлювання; 4) бесіда як основний тип висловлювання; 5) мовлення з позиції мовця на протигагу оповіданню, яке таку позицію не враховує; 6) вживання мовних одиниць, їх мов-

ленневу актуалізацію; 7) соціально чи ідеологічно обмежений тип висловлювань (напр., політичний дискурс); 8) теоретичний конструкт, призначений для вивчення умов продукування тексту [11, с. 156–158].

Ю.С. Степанов роз'яснює дискурс у розумінні П. Серіо як «насамперед особливе використання мови ... для вираження особливої ментальності, в цьому випадку, також особливої ідеології; особливе використання, яке тягне за собою активізацію деяких рис мови і, зрештою, особливу граматику й особливі правила лексики» [12, с. 239–241]. Ю.С. Степанов вважає, що дискурс не може бути зведений до стилю – дискурс є певною підмовою в мові, можливим альтернативним світом у світі мови. Вчений пов'язує дискурс з особливим світом, «за яким постає особлива граматики, особливий лексикон, особливі правила слововживання, особлива семантика, а також власний ідеальний адресат, що представляє собою, на думку П. Серіо, конститууючи риси дискурсу» [там само].

М. Фуко вводить історико-аналітичне формацийне поняття дискурсу, а Е. Бенвеніст розуміє дискурс як прагматично орієнтований текст, живу мову, яка включає комунікативні контексти (розмовляючого, слухаючого, інтенцію, місце, час мовлення) [2, с. 244–245], тобто дискурс у його трактовці, це – функція мови у живому мовленні. Е. Бенвеніст був одним з перших, хто надав терміну «дискурс», який у французькій лінгвістичній традиції позначав «мова в мовленні» або «текст» термінологічного значення, позначаючи їм «мовлення, яке присвоюється мовцем» [там само]. Підтримуючи цю теорію, французька лінгвістика розуміє дискурс як емпіричний об'єкт, який спонукає до мислення про відношення між мовою, ідеологією та людиною [8, с. 101–106]. Ці категоріальні ознаки «мови у живому мовленні» та зв'язок з «людиною розмовляючою» лягли в основу розуміння дискурсу в французькій науковій школі. Ранній Ж. Деріда називає дискурсом «живе уявлення про текст у досвіді пишучих та читаючих» [1, с. 356–358]. Від дискурсу відрізняється текст, який уже відчужений від автора просторовими, часовими та іншими індексальними параметрами [там само]. «Для дискурсу, – писав Поль Рікер, – способом існування є акт, його невідкладність, яка має при-

роду події» [24, с. 256]. Будь-який вислів виконує ту чи іншу комунікативну стратегію в тому чи іншому соціокультурному контексті і належить до того чи іншого роду дискурсу [16, с. 258–259]. Останній, за словами Рікера, «присутній в мені як пустота, яка має бути заповнена словами» [там само, с. 388].

Згідно В.Б. Бурбело, визначальною типологічною ознакою будь-якого типу дискурсу є його комунікативний модус. У період становлення базової франкомовної жанрово-дискурсивної системи в умовах франко-латинської двомовності саме він визначав основні вектори її розвитку, зокрема виокремлення художньої словесності та поетичної функції, що перебуває в її основі [3]. Дослідження у французькій дискурсології здійснюються в рамках комунікативно-функціональної парадигми з її пояснювальними принципами діяльності, антропоцентризму та функціоналізму. Вплив структуралізму як універсального методу аналізу та представлення наукового знання визначається принципами інваріантності, системності та ієрархічної організації мовної діяльності. Головними характеристиками французької дискурсивної традиції є: пошук універсальних законів та закономірностей, що обґрунтовують існування та розвиток різноманітних мов світу, акцентують увагу на раціональних, інтелектуальних якостях мови, на її зв'язку з логічним мисленням, на інтелектуально-раціональних аспектах мовленнєвої комунікації [8; 10]. Підхід до мови як системи та діяльності сприяв виявленню та опису суб'єктивності як його фундаментальної риси і розвитку пріоритетного у французькій дискурсології 20 ст.: «суб'єктність у мові», «людина в мові». Еволюція підходів від розгляду людини, що розмовляє як суб'єкта розумової діяльності, до розгляду його у якості суб'єкта комунікації підтверджує концептуальну єдність у розумінні категорії суб'єктивності та пояснює епістемологічну послідовність французької дискурсології [23, с. 116–124].

Теоретичним та практичним фундаментом досліджень у французькій дискурсології 21 ст. є два витоки – психолого-семантичний та соціолого-прагматичний, які виникли в середині 19 ст. Методологічна значущість гносеологічної функції мовленнєвого знаку поступово переміщується на комунікативну функцію, і мова розглядається не тільки як

засіб збереження і накопичення досвіду нації, але і як засіб обміну інформацією на синхронному зрізі [13, с. 96–98]. У рамках французької лінгвістичної прагматики мова вивчається як інтерсуб'єктивна система знаків, як феномен одночасно дискурсивний, комунікативний та соціальний, в якому прагматика співвідноситься з діяльнісно-когнітивними умовами, що забезпечують саму можливість мови та комунікативну взаємодію людей, стверджуючи динамічну сутність дискурсу. Французьке спрямування аналізу дискурсу на конверсаційний аналіз суттєво зближено з зарубіжними теоріями (теорія мовленнєвих актів Дж. Серля, теорія конверсаційних максимумів та «логіки мовлення» П. Грайса, функціональна модель комунікації Р. Якобсона, етнографія мовлення та комунікація Д. Хаймса, Дж. Гамперца, теорія інтеракції Е. Гоффмана, мікроструктурний аналіз інтеракції Г. Сакса, Е. Щеглова, Г. Джефферсона, Дж. М. Сінклера, Р.М. Култхарда та макроструктурний аналіз Ф. Щутце, діалогічність та поліфонія М.М. Бахтіна), запозичують їхню методологію, термінологічний апарат та залишаються вірними національним традиціям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автономова Н.С. Деррида и грамматиология / Автономова Н.С. – М. : Прогресс, 2000. – 520 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Бенвенист Э. – М. : Прогресс, 1974. – 445 с.
3. Бурбело В.В. Комунікативні моделі в діяхронічній перспективі розвитку французької словесності середньовіччя і доби відродження [Електронний ресурс] / Бурбело В.В. – Режим доступу : http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Movni_i_konceptualni_2012_41_1/156_166.pdf
4. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века / Демьянков В.З. // Язык и наука конца 20 века. – М. : Институт языкознания РАН, 1995. – С. 239–320.
5. Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / Касавин И.Т. – М. : «Канон и РООН» Реабилитация, 2008. – 544 с.
6. Козлов Р.Г. Функционально-семантический статус политического дискурса во французском и русском языках : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Козлов Равиль Галимулович. – Чебоксары, 2006. – 210 с.
7. Костюшкина Г.М. Теория дискурса во французской лингвистике / Костюшкина Г.М. // Вестник Бурят. гос. ун-та. – Вып. № 9А. – 2012. – С. 101–106.
8. Кузнецов В.Г. Функциональные стили современного французского языка (публицистический и научный) / Кузнецов В.Г. – М. : Высш. школа, 1991. – 160 с.
9. Пастернак Е.Л. Формирование основных направлений французской лингвистической мысли 18 в. : дис. ... доктора наук : 10.02.19 / Пастернак Елена Леонидовна. – М., 2010. – 208 с.
10. Рыжова Л.П. Становление прагматического направления во французском языкознании [Электронный ресурс] / Рыжова Л.П. – Режим доступа : <http://www.disscat.com/content/stanovlenie-pragmaticheskogo-napravleniya-vo-frantsuzskom-yazykoznanii>
11. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2427003>
12. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Степанов Ю.С. ; отв. ред. В.П. Нерознак. – [Изд. 2-е]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 334 с.
13. Текст. Дискурс. Культура : сб. науч. ст. ; [отв. ред. М.С. Фомкин, предисл. В.А. Ямшановой и М.С. Фомкина]. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2008. – 140 с.
14. Штырева С.В. Прагмалингвистическая характеристика интервью (на материале французской прессы) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 / Штырева С.В. – М., 2006. – 163 с.
15. Adam J.-M. Unités rédactionnelles et genres discursifs: cadre général pour une approche de la presse écrite / Adam J.-M. // Pratiques. – 1997. – No 94. – P. 3–18.
16. Attal J.P. Meschonnic Henri, Poétique du traduire, Paris : Verdier, 1999. – 468 p.; compte rendu par J.-P. Attal, dans La Tribune Internationale des Langues vivantes. – № 28, Novembre 2000. – P. 70–71.
17. Charaudeau P. Le discours d'information médiatique. La construction du miroir social / Charaudeau P. – Paris : Nathan, 1997. – 286 p.
18. Girard I. Lire la presse: essai et anthologie / I. Girard, F. Roy. – Paris : Gallimard, 2000. – 147 p.
19. Grosse E.-U. Panorama de la presse parisienne: histoire et actualité, genres et langages / Grosse E.-U., Seibold E. – Berlin : Peter Lang, 1996. – 265 p.
20. Maingueneau D. Analyser les textes de la communication / Maingueneau D. – Paris : Dunod, 1998. – 211 p.
21. Montaque R. Pragmatics / Montaque R. // Contemporary philosophy. La philosophie contemporaine. – Florence, 1968. – V. 1. – P. 102–122.
22. Pêcheux M. L'inquiétude du discours: textes choisis et présentés par D. Maldidier / Pêcheux M. – Paris : Editions des Cendres, 1990. – 387 p.
23. Reboul A. Pragmatique du discours / A. Reboul, J. Moechler. – Paris : Armand Colin, 1998. – 220 p.
24. Ricoeur P. Geschilte und Rhetorik / Ricoeur P. // Der sinn des Historischen. Geschicht sphilososophische Debatten. Frankfurt am M. – 1996. – S. 256–263.
25. Todorov T. Les genres du discours / Todorov T. – Paris : Seuil, 1978. – 318 p.